

סדרה דיקובן אזרחי

שלושה פייטנים

פאול צלאן
דן פגיס
יהודה עמיחי

מוסד ביאליק • ירושלים

Sidra DeKoven Ezrahi
Three Poets of the Sacred Quotidian:
Paul Celan, Dan Pagis, Yehuda Amichai

עריכת הלשון: חגית נוה
הבאה לדפוס: חגית גאון
התקנת מפתח: מתי סנקמן

הספר יוצא לאור בסיוע

מסת"ב 978-965-536-308-1 ISBN

©

כל הזכויות שמורות למוסד ביאליק • ירושלים תש"ף
סדר ועימוד: אירית נחום
הדפסה: פרינטיב, ירושלים

Copyright by the Bialik Institute, Jerusalem 2020

www.bialik-publishing.co.il

Printed in Israel

תוכן העניינים

9	תודות
11	מבוא
36	פאול צלאן, "פוגת־מֶות"
38	פרק ראשון – לשורר אחרי אושוויץ: פאול צלאן, הברברי האחרון
66	דן פגיס, "רוח־מְכוּוֹנִים מְשִׁתָּנִים"
71	פרק שני – דן פגיס: השיר כבועת אוויר בתוך העולם, וכבבואתו
90	יהודה עמיחי, "מִי שֶׁהִתְעַטֵּף בְּטָלִית"
91	פרק שלישי – יהודה עמיחי: הפייטן של היום־יום
130	פתוח סגור פתוח: במקום סיום
133	ביבליוגרפיה
139	מפתח שמות

מבוא

המשוררים הנידונים במסות אלו הם בני אותו דור ואותו מרחב לשוני. שלושתם נולדו באירופה בין המלחמות ושלושתם דוברי גרמנית מהבית שזכו בילדותם גם למידה מסוימת של היכרות עם הקלסיקה היהודית והסידור העברי. אך במרוצת השנים ועם תהפוכות ההיסטוריה התחלף מעמדן של שתי השפות: דן פגיס (1929-1986) ויהודה עמיחי (1924-2000) חיו את שנות בגרותם בישראל וכתבו בעברית, והגרמנית נדחקה לשולי התודעה, או הדרף, ואילו פאול צלאן (1920-1970) כתב גרמנית בניכר, והעברית נשארה מוצפנת ובצבצה בעיקר בשיריו האחרונים, כצופן לעולם שמעבר.

בהתכתבותם עם הקולות העבריים והיהודיים לדורותיהם, בפתרונות הפואטיים שמצאו לשאלות נצחיות ולשאלות השעה, ובהשפעתם הרחבה על קהלים שונים, שלושתם מתאגדים בדפים אלה ל"פייטנים" בני זמננו.

השם שלך: אבות, אימהות ובנים

"השם שלך? איזה מהם, אם לא איכפת לך? את השם שנתתי לך (טוב, בעצם לא אני, דודה צילי הציעה אותו), את השם המצלצל הלטיני הזה מחקת כשבאת ארצה. בחרת את השגרתי ביותר: דן. לא טענתי כלום. הבנתי שאתה רוצה להיעלם בארץ, פשוט להיספג בה כמו מים בחול. איך אומרים, מחליף שם מחליף מזל, נכון? אבל אני

מודה לך שלא החלפת גם את שם המשפחה שלנו. אתה
 מבין אותי?
 "לא, אבא".¹

היווצרות הישות הפואטית מתחילה בשם המחבר, ובחירת השם גם מלמדת על יחסי אבות ובנים. כל אחד משלושת המשוררים המיר את שמו המקורי בנסיבות השונות של חייו. את שם העט פאול צלאן (Celan) אימץ לעצמו פאול אנטשל (Antschel) בתחילת דרכו כסופר בבוקרשט מייד לאחר המלחמה, והוא נוצר כאנגרמה לשם משפחתו. לודוויג פפויֶפֶר כתב את שיריו העבריים הראשונים בשנים 1943-1946 בזמן שירותו בצבא הבריטי, וחלקם התפרסמו ב־1945 תחת השם יהודה פפויֶפֶר. את שם משפחתו המיר לעמיחי ב־1947.² דן פגיס המיר רק את שמו הפרטי, והשם שנתנו לו הוריו (טוב, בעצם דודה צילי הציעה אותו) נשאר סודי ועלום בפני קהל קוראיו. ה"דר־שיח" המצוטט לעיל מופיע ב"אבא", מחזור שירים בפרוזה שנכתב בתקופה הקצרה שבין מות האב ובין מות הבן־המשורר. מיקום ה"דר־שיח" בין האני הדובר ובין האב על השם ה"אמיתי" של הבן הוא בית הקברות, והאבא מדבר מעולם האמת.³ בהשקת ספרה "לב פתאומי" סיפרה אלמנתו של פגיס, עדה, ששמו המקורי של

1 פגיס, "השם שלך", כל השירים, "אבא" [פרקי פרוזה], עמ' 366.
 2 על שירים אחרים של יהודה פפויֶפֶר שנכתבו בימים ההם, אך נדחו על ידי העורך הספרותי של עיתון "דבר", דב סדן (או עדיין דב שטוק), ונמצאו בשנים האחרונות בגנוזים, ראו את מאמרה של רחל סטפק, "מה לשירים של עמיחי ולתיק הצנזורה של עיתון 'דבר'": <https://www.haaretz.co.il/misc/article-print-page/premium-1.2443022>. אבל נושא שינוי השם מורכב יותר גם כאן. שמו העברי הפרטי מהבית היה יהודה. באשר לשם המשפחה, כמו שכותרת חנה קרונפלד, שינוי השם היה תנאי העסקתו כמורה בבית הספר היסודי בחיפה. ראו: Kronfeld, *The Full Severity of Compassion*, p. 17
 3 ראו: דיקובן אזרחי, כיצד אני כותב.

בעלה היה מוצפן כה עמוק עד שנודע לה רק לאחר מותו (והיא סירבה להסגירו לקהל הדרוך!)⁴.

גם ביצירתו של פגיס וגם ביצירתו של צלאן מתבטא קשר מיוחד בין הבן לאימו, ומותה הטרגי בטרם עת – זו ממחלה וניתוח שלא צלח, וזו מירייה בידי הנאצים בטרנסניסטריה – מהדהד בכל השירים. יחסו של פגיס אל אביו, לעומת זאת, קשה ומיוסר ("אתה מבין אותי? 'לא, אבא'"); רק לאחר מותו של האב מתגלה לבן שמה שנתפס במשך כל השנים כנטישה של אביו לטובת חייו בארץ ישראל וגרם לנתק ביניהם, גם לאחר שהוא עצמו הגיע לארץ כפליט והם נפגשו שוב, היה מבוסס על הנחה מוטעית.

הקשר של עמיחי עם הוריו היה שונה תכלית השינוי, כך לפחות נראה ביצירתו. היחס המתבטא בכתביו מלא אהבה והבנה כלפי שניהם. גם הנסיבות היו כמובן שונות. למרות סיפור ההגירה הלא פשוט, לא נאלצה משפחת פפויֶפֶר לעבור את מבחן השואה: נטישה, פיזור, הריגה או הישרדות. אך מתברר שיחסו של עמיחי לאביו היה מעין מעשה של התגברות והתבגרות נפשית מסוג אחר, נוכח סיפורו הקשה של האב. לפי כמה עדויות, חזר אביו לביתם בוורצבורג משירותו בצבא הגרמני במלחמת העולם הראשונה ואף היה פעיל בכיר בקהילה היהודית, אך לא צלח בעסקיו, לא בוורצבורג ולא בירושלים.⁵ עם זאת גם בשיריו של בנו וגם ברומן שלו "לא מעכשיו ולא מכאן" מופיע האב כדמות

4 שמו האמיתי היה סברין (Severin). על ידיעה זו תודתי ניתנת ליוסי בן-ברוך, שאימו הכירה את פגיס בתנועת הנוער. עובדה זו יצאה לאור לאחר מותו של פגיס מפרסומים שבגנונים. על כך ראו גם: גלזומן, זיכרון ללא סובייקט, עמ' 112-114. אך בסופו של דבר, מה זה משנה, בעצם?

5 על כך ראו: כריסטיאן ליאו, "השורשים היהודיים-גרמניים של יהודה עמיחי", בתוך: אייכמאייר ורייס, בין מלחמה לאהבה, בייחוד עמ' 40-47. גרסתה של חנה עמיחי שונה בטון מזו של ליאו. ראו למשל את הפרק שכתבה באותו ספר, בעמ' 115-149. ראו גם: <https://www.haaretz.co.il/literature/1.1220743>

מצליחה, אהובה ונערצת: "אָבִי הָיָה אֱלֹהִים וְלֹא יָדַע",⁶ כותב המשורר המאמץ את דמות האב הארכיטיפי, כפי שהוא נראה מנקודת התצפית של ילד. ובקטע אישי מתוך ריאיון בגרמנית שהתפרסם לאחר מותו, נותן עמיחי מעין הסבר פרוזאי לאותו כינוי פואטי:

ישנה תפילה הנאמרת בעשרת ימי תשובה: "אבינו מלכנו". זאת הייתה בעיניי יותר מאשר מטפוריקה פואטית של תפילה. אם אפשר להעמיד את האב בצד אלוהים, כי אז הגעתי למסקנה הנאיבית שאבי יכול להיות גם האלוהים שלי.⁷

חנה קרונפלד מעירה שתפילת "אבינו מלכנו" משמשת דוגמה למטפורה הדו־כיוונית העומדת בבסיס הפואטיקה והאינטרסקסטואליות של עמיחי: "האלוהים כאב והאב כאלוהים הם חלקיקים ב'זרימה הדו־כיוונית' בין התחומים".⁸ נאיביות מדומה זו תשמש אפוא כלי חשוב לייצוג בכתיבתו. במסה "היהדות שלי", שכתב ב־1978 בגרמנית ("Mein Judentum"), מעיד המשורר על חינוכו הדתי נוסח הקהילה היהודית בוורצבורג. מסה זו לא התפרסמה בחייו של עמיחי, אבל היא נשמרה בארכיון של הנס יירגן שולץ והתפרסמה ב־2010 בגרמניה, ולאחר מכן בישראל בתרגום לעברית. עמיחי לא רק מעיד שם על יחסו האוהד (והלא אדיפלי)⁹ לאביו ולדת הנעורים, אלא אף מאמץ את

6 עמיחי, "מלון הַרְי", # 4, שירי יהודה עמיחי, 5, עמ' 197.

7 יהודה עמיחי, "היהדות שלי", בתוך: אייכמאיר וריים, בין מלחמה לאהבה, עמ' 25.

8 שיחה פרטית, 26 מאי 2018.

9 כמו שנראה בהמשך הרברים, דן מירון מבחין בין עמיחי ובין רוב בני דורו ביחסו הלא מסוכסך בין הבן לאביו, על אף החלטתו של יהודה לנטוש את הדרך האורתודוקסית של הוריו. ראו להלן, פרק שלישי, עמ' 000. יחסו הפואטי של עמיחי אל אימו היה רווי באותה מידה של רוך ואהבה שהעלימה מתחים אישיים: "לְמִדְתִּי אֶהְבֶּה בְּיְלֻדוֹתַי בְּבֵית הַפְּנִסֶת שֶׁל יְלָדוֹתַי / בְּעִזְרַת הַנְּשִׁים בְּעִזְרַת הַנְּשִׁים שֶׁמֵּאֲחֻרַי הִמְחֵצָה" (עמיחי, "אלים

המסגרת הדתית שבתוכה גדל כסדנא למשורר. באירוניה דקה הוא מתייחס לשאלה הנשאלת שוב ושוב על ידי קהל אוהדיו: "מהי הדרך הטובה ביותר לחנך ילד כדי שיגדל להיות משורר?" לאחר שתמה על עצם השאלה – שהרי הורים אחראים רוצים שילדיהם ילמדו "מקצוע אמיתי" – הוא מרציץ ומספר על המסורת שממנה ינק, כמקור לא רק ליחסי בנים ואבות, אלא גם לדמיון הפואטי:

אני מאמין שילדות בחיקה של משפחה דתית, ובייחוד משפחה אורתודוקסית אדוקה, היא העשויה להוליד מתוכה משורר. שהרי [...] משפחה כזאת [מקיימת] [...] מצוות ואיסורים רבים המטילים על הילדות משא כבד של חובות ושל פחדים, ומשרים עליה התרוממות רוח ורגשי אשם גם יחד [...] כל הטקסים והמנהגים והפעולות הללו הם "פואטיים" במובן מסוים, שהרי הם כללי משחק מסדר גבוה יותר המתאימים בדיוק ללבם של ילדים. יש בהם מן העל-טבעי ומן הקסם הסמלי, ומתייחסים אליהם ברצינות, כאילו היו הרי-גורל. וכל זה פואטי עד מאוד.¹⁰

כאן עמיחי מסגיר את החמלה ואת האהבה שהוא נוצר למקור מחצבתו, אף (או בגלל) שמאז היותו בן חמש-עשרה הוא אינו שומר מצוות.¹¹ אבל הוא גם רומז כאן ובמקומות אחרים למעמדה

מתחלפים, התפללות נשואות לעד", # 25, שירי יהודה עמיחי, 5, עמ' 158). חשוב להדגיש כאן שהמתח שנוצר בינו לבין הוריו, ובייחוד בינו לבין אימו, בשל בחירתו בסגנון חיים חופשי, נשאר בגדר הפרט וכמעט לא התבטא בייצוגים הפואטיים שלו. על כך ראו להלן, פרק שלישי, עמ' 7-125. לגלנדה אברמזון גישה שונה מעמיתיה באשר ליחסו של עמיחי להוריו, ובייחוד לאביו. ראו: "עמיחי ואוטוביוגרפיה", בתוך: אייכמאייר וריים, בין מלחמה לאהבה, עמ' 155-178.

10 יהודה עמיחי, "היהדות שלי", בתוך: אייכמאייר וריים, בין מלחמה לאהבה, עמ' 17.

11 ראו על כך ציטוט ממנו במסה של חנה עמיחי, "יהודה עמיחי – שנות הנעורים בפלשתינה/ארץ ישראל 1936-1948", בתוך: אייכמאייר וריים, בין מלחמה לאהבה, עמ' 125.

ה"ילדותי" של המסגרת האורתודוקסית. ראייה מורכבת זו חותרת בשיריו המאוחרים תחת הכמיהה הגדלה בירושלים שלאחר 1967 לחזור לתקופה ה"ילדותית" בהיסטוריה היהודית:

כְּמִיָּה לְיְרוּשָׁלַיִם, לְיִלְדוּת בְּיְרוּשָׁלַיִם, בְּזִמְן רְחוֹק, אַחַר:
 כְּמִיָּה שֶׁל יְלָדֵי הַלְוִיִּים, לְעַת זְקֵנְתָם בְּגוֹלָה
 עַל נְהָרוֹת בְּכָל וְעַדִּין הֵם זוֹכְרִים אֶת זְמַרְתָם
 בְּבֵית הַמִּקְדָּשׁ בְּקוֹלוֹת שְׁבוּרִים.
 וּבְלִילָה הֵם מְזַכְּרִים זֶה לְזֶה אֶת הַיְלָדוֹת:
 אַתֶּם זוֹכְרִים שֶׁשָּׁחֲקָנוּ מִחֲבוּאִים
 מְאַחֲזֵרֵי קֹדֶשׁ הַקֶּדְשִׁים, בֵּין כְּדֵי לְבוֹנָה
 וְלִיד תְּעָלוֹת הַמְּזִבַּח וּבְצֵל
 הַפְּרֹכֶת הַרְקוּמָה, בֵּין הַכְּרוּבִים?¹²

כמו האמונה בדמות האב כדמות אלוהית, יש משחקי ילדות שאפשר גם להתגעגע לתום שאפף אותם, אבל רק כמקור להשראה פואטית הרוויה באירוניה ומתוך מודעות לריחוק הפוליטי-אתי שלנו מהם; שכן משחקי הלוויים שלוחי הרסן שקמו לתחייה בדורנו מסכנים את התוכנות שנלמדו בכגרותנו.¹³ לכך ייחד עמיחי ממיטב כוחות הנפש בשירים שהופיעו בשנותיו האחרונות, ובייחוד ב"פתוח סגור פתוח".

עברית

חלק ניכר מילדותו של עמיחי ועיקר בגרותו התנהלו אפוא בעברית – קודם בבית הכנסת, בבית הספר ובפרקטיקה היהודית בבית משפחתו, ואחר כך ברחוב הישראלי. פגיס קיבל חינוך יהודי בסיסי בילדותו,¹⁴ ואף הצליח ליזום דו-שיח עברי נוגע ללב

12 עמיחי, שירי יהודה עמיחי, 5, עמ' 287.

13 על ה"ילדותיות" של פולחן בית המקדש, ראו: אריאל הירשפלד, רשימות על מקום, תל אביב: עלמא ועם עובד, 2000, עמ' 15.

14 הבית של משפחת פגיס-האב היה "מסורתי מתון", כותבת עדה פגיס.

במכתב ששלח מרדאוץ לאביו בפלשתינה ב"זמן אמת" (ולא רק לאחר מותו),¹⁵ והוא מצטרף בגלוי לשיח העברי ברחוב הישראלי לאחר המלחמה ובין כותלי האוניברסיטה העברית בשנות החמישים. לשונו הפואטית של פגיס, כמו זו של עמיחי, אם כי באקורד שונה, מצליחה לשמור על המסתורין שבתוך הדיבור היומיומי. פגיס משלב רבדים קלסיים, שמהדהדים את התנ"ך ואת שירת ימי הביניים, עם ביקורת חברתית-עכשווית, שמורכבת מדרקוקי האבל והשכול וממשחקי מילים ילדותיים וחמורים:

תַּרְגִּילִים בְּעֵבְרִית שְׁמוֹנִשִּׁית

"הַשְּׁלוֹם לָךְ? הַרְצַחְתָּ וְגַם יִרְשַׁתָּ?"
(דוגמה למשפטי שאלה בספר דקרוק)

1

שְׁלוֹם, שְׁלוֹם. בְּעֵבְרִית יֵשׁ עֶבֶר וְעֵתִיד,
אֲבָל אֵין הוֹוֶה, רַק בִּינוֹנִי.
עֲכָשׁוּ נַעֲבֹר לַמְשָׁפֵט.

2

אֶרֶץ אוֹכְלֹת יוֹשְׁבֵיהָ.
אוֹהֲבֵיהָ אוֹכְלִים אֶת אוֹהֲבֵיהָ.
הַפֶּךְ אֶת הַכֹּל לְעֵתִיד.

[...]

"חגי ישראל נחוגו בו בשמחה ובצהלה ובארוחות דשנות, אבל בעניינים אחרים לא נהגו בהם רצינות רבה". לעומת זאת, "משפחתו האמיתית הייתה בעיניו משפחת [אימו] אוסלנדר [מ]בוקובינה [...]. בית אוסלנדר היה בית מסורתי נאור ברוח יהודי וינה" (לב פתאומי, תל אביב: עם עובד, 1995, עמ' 19-20).

15 ראו תצלום של המכתב המרגש בעברית מנוקדת שכתב סברין מרדאוץ ל"אבי יקירי" בפלשתינה, ושלאחר מותו של פגיס נמצא בגנזים ופורסם בתוך: גלזמן, זיכרון ללא סובייקט, עמ' 114.